

Bírálat

Darab Ágnes „*Res ardua vetustis novitatem dare...*”: *Idősebb Plinius Naturalis historiája* címmel benyújtott MTA doktori értekezéséről

Darab Ágnes, a miskolci egyetem egyetemi tanára disszertációt nyújtott be „*Res ardua vetustis novitatem dare...*”: *Idősebb Plinius Naturalis historiája irodalomtudományos olvasatban* címmel az MTA doktori cím megszerzéséért. A disszertáns témaválasztása kézenfekvő, amennyiben az elmúlt két évtizedben folyamatosan jelentette meg az idősebb Plinius Természetrájának köteteit saját fordításában. Következésképpen aligha akadhat nála avatottabb személy a pliniusi mű egészének aprólékos ismerete és mikrofilológiai kérdései tekintetében, számos tanulmányt is publikált ebben a témakörben. Ezek egy részét beépítette az értekezésbe, mely nyilván egyfajta összegzésnek és készült, noha – már műfajából következően is – egészen másra vállalkozik: a 37 könyvből álló monumentális munka irodalmi értelmezésére, a mű feltételezett szervezési elveinek és elbeszélő technikájának vizsgálatára.

A magam részéről tehát a bírálatomat erre az irodalomtudományi aspektusra összpontosítom, s csak egyes filológiai és szakirodalmi kérdésekben térek ki a disszertáció Plinius-értelmezésére.

Az értekezés első fejezetében a disszertáns leszögezi, hogy mindennek előtt az *excessusok*, azaz a kitérők narratológiai és irodalmi komparatiztikai vizsgálatát tűzte ki céljául, „és ennek a komplex interpretációnak az eredményeivel” kívánja bemutatni „ennek a szövegnek az új arcát”. Hogy azonban mit is értsünk narratológián és irodalmi komparatiztikán, milyen módszertani alapelveket követ a célul kitűzött vizsgálat, arról nem kapunk semmiféle metodológiai információt. Az értekezés végén található bőséges bibliográfia egyáltalán nem tartalmaz sem narratológiai, sem komparatiztikai elméleti alapvetéseket – kivételt képez André Jolles 1956-os kis könyve az egyszerű formákról, aki egyébként nem veszi fel az anekdotát e formák közé, és Jacques Derrida *Parages*-ja, melyet Maurice Blanchot prózájáról írt - ezen kívül csak a magyar irodalom kutatásában használatos műfaj történeti néhány tételt sorol fel, mit Gintli Tibor két tanulmányát a magyar anekdotáról Tersánszkynál, valamint Alexa Károlynak ugyancsak a magyar anekdota tárgykörében megjelentetett 1983-as tanulmányát. Hiába is keressük bármi nyomát az utóbbi fél évszázad narratológiai kutatásainak, például Gerard Genette, Jurij Lotman vagy Paul Ricoeur immár kanonikus számító munkáit, ezek éppúgy nem játszottak szerepet az értekezés metodológiai megalapozásában, mint meglepő módon még az irodalomtudományi anekdota-kutatás sem. Hadd említsek meg ebben a vonatkozásban csupán néhány szakmunkát: Heinz Grothe *Anekdote*, Stuttgart 1971; Rudolf Schäfer: *Die Anekdote*, München-Oldenbourg 1982; illetve legutóbb: Andrea Loselle, ed.: *The Anecdote*, SubStance, Vol. 38, Madison 2009; G. Haroche-Bouzinac ed.: *L’anecdote entre littérature et histoire*, Rennes 2015. Ezzel szemben az értekezés elsősorban a pliniusi mű műfajilag és stílusosan is heterogén szövegeinek „szemléleti sajátosságait”, műfaji jellegzetességeit és egyes kompozicionális sajátosságait többnyire retorikai terminusokkal írja le, ám ezek sem alkotnak koherens értelmező apparátust.

E módszertani és fogalmi tisztázatlanságokkal lát neki a II.6 fejezet a pliniusi kitérők, az úgynevezett excessusok vizsgálatának, s tekinti a legtöbb kitérőt anekdotának, noha mint maga is megjegyzi: a latin irodalomban még nem létezett ez a műfajfogalom, csak a görög apophthegmata és az exemplum retorikai terminusai. A szerző nem ad magyarázatot arra, hogy milyen szakirodalmi háttérrel nevezi az excessusokat többnyire anekdotikusnak, volt-e előzménye egy ilyen szemléletnek, és hogyan viszonyul az az irodalomtudományi olvasattal indokolt anakronisztikus fogalomhasználat a korabeli retorikai fogalmi nyelvhez. Egy ilyen kulcsfontosságú metodikai részben nem tartom elégségesnek az olyan laza fogalmazásokat, mely szerint „a kitérőknek a javarésze anekdota, vagy annak tűnő történet” (38. o.) Nem tudjuk meg, milyen elhatárolásokat tesz ebben a vonatkozásban a disszertáns, mint ahogyan meghatározás helyett a 207. lábjegyzet is csak egyfajta körülírásra vállalkozik, és csattanóval végződő rövid történetnek nevezi az anekdotát. Ez a legtöbb irodalomtudományi anekdota-meghatározás szerint nem elégséges, Rudolf Schäfer szerint hozzátartozik „a lényegesnek, a reprezentatívnak és a kötöttnek a faladása a triviális javára”, míg Dalitsch a római anekdota fő sajátosságának a „célszerűséget „ tekinti.¹

A fogalmi tisztázatlanság egyik következménye, hogy az „anekdotikus” a disszertáció szóhasználatában éppúgy vonatkozik valamiféle esetre, tehát valamire irodalom előttesre, tradált történetre, és magára az elbeszéltre, a szövegre is. A 46. Oldalon ugyanis ezt olvassuk: „Egy-egy eset anekdotikus jellege verbálisan is megmutatkozik.” De hogyan mutatkozik nem verbálisan, kérdezhetnénk. A folytatásban ugyan kifejti, hogy az írásos és a szóbeli hagyományozást különbözteti itt meg az arra nem alkalmas „verbális” terminussal, de a fogalmi zavar ezzel nem szűnt meg. Másutt (47. o.) ez áll: „Ugyanis a három történetnek *szövegszerűen is* megragadható anekdotikus jellege mellett ugyanúgy sajátossága a tényyszerűség, legalábbis az arra irányuló narrátori törekvés”. (Kiemelés tőlem, K. É.) Mi azonban a szövegszerű, és mi az, ami azon túl lenne?

Felteszem, hogy eredményesebb lehetett volna az excessusok elemzése, ha egy műfaji hibriditást feltételez a kutató és komparatiztikai szemlélettel bevon más elbeszélő formákat is, mint például a mítosz vagy a mese. Nyilvánvalóan a Pygmalión-mítosz és nem annyira Zeuxisz-történet inspirálta például azokat a Plinius által is felidézett történeteket, melyekben szobrászok szeretnek bele szobraikba. Kérdéses, hogy ars és natura egygyé válásának történetei-e ezek, vagy pedig a vallási hagyomány megelevenedő szobrainak története munkál itt. Akárhogyan is olvassuk ezeket a pliniusi passzusokat, nem fogadhatjuk el a disszertációnak a mai magazinok stílusát idéző kommentárját: „A *Naturalis Historia* világában *ars* és *natura* egygyé válásának történeteként olvashatóak azok a pikáns esetek is” – a megfogalmazás itt ráadásul arra enged következtetni, hogy lenne egy „eset” a történetelbeszélés előtt, - „amelyek szobrokba beleszerelmesedő emberekről szólnak.” (174. o.)

A disszertáció tudományosan leginkább akceptálható fejezetei azok, amelyekben Plinius tudományos ethosza kerül bemutatásra, a görög tudományokkal szemben ambivalens magatartása. Megítélésem szerint nem egyszerűen a rómaiak tudásának felértékelése jelenti itt a másik pólust, hanem az íróval szemben felállított közösségi és birodalmi elvárásoknak ama rendszere, amelynek az auctor meg akar felelni, és amely

¹ Rudolf Schäfer: *Didaktischer Teil: Die Anekdote*, 1982, 69-89; Dalitsch – Hindermann, F.: *Anekdoten der Weltliteratur*, Zürich 1980.

hatalmi elvárásokat az auctor a maga érdekében úgy idéz fel, hogy azokat retorikailag deformálja. Ezek átgondolt, a disszertáció egészén végig követhető rendszere helyett a disszertáns egyes lapidáris megállapításokra szorítkozott, mint például a tézisekben idézett passzusban: Plinius művészeti megjegyzéseivel „a maga módján, a maga eszközeivel a *Naturalis historia*ban is véghez vitte azt a triumphust, amelyet a római hadsereg – és annak katonájaként Plinius maga is – a világ fölött aratott.” (Tézis, 5. o.) Az ezirányú elszórt megjegyzéseken, lábjegyzeteken (ld. például a 911. lábjegyzetet, 178. o.) túlmenően érdemes lett volna a mű e szociológiai beágyazottságára több figyelmet fordítani, mert ennek híján, mint majd erre még kitérek, a disszertáció végkövetkeztetései is egyszerűsítők.

Darab Ágnes vitathatatlanul jártas a Plinius-irodalomban. Munkájának eredetiségét nem tudom egészében megítélni, nem lévén latinista. Egyes fejezetek vizsgálata azonban határozott kételyekre adott okot, legalábbis a konkrét fejezet eredetiségével kapcsolatban. Ilyen résznek minősítem a 124-134. oldalakat, melyekben a Pompeius által felavatott kőszínházban lejátszódó állatviadaloknak, kiváltképpen az elefántok lemészárlásának korabeli római tudósításai kapnak fő szerepet. A disszertáns hosszan idézi Plinius munkájához összehasonlítóképpen Cicero, Seneca és Cassius Dio korabeli tudósításait, s ezek etikai, filozófiai és politikai különbségeit. Nem tesz viszont egyetlen lábjegyzetben sem említést arról, hogy pontosan ezeket a szerzőket, ezeket az idézeteket egészében véve hasonló értékeléssel idézte már Sandra Citroni Marchetti 2011-ben megjelent munkája: *La scienza della natura per un intellettuale romano. Studi su Plinio il Vecchio, Pisa/Roma 2011, 228-263*. A könyv megtalálható az MTA könyvtárában is, a disszertáció említett tíz oldala ezen nem hivatkozott elemzés egyszerűsített kivonatának tűnik.

Esetleges más átfedések vizsgálatához tüzetes kutatás lenne szükséges. Jelen bírálatban azonban csak egy másik vitatható eljárásmodra mutatok rá, arra, hogy a disszertáns nem idézi, nem hivatkozza azokat a szerzőket, akik kiindulási alapul vett téziseit is vitatják. Így például Jason König és Greg Wolf az *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance* (Cambridge University Press 2013) címmel általuk kiadott kötet előszavában rámutatnak arra, hogy az enciklopédia terminus reneszánsz találmány, és hogy a XV. századi humanisták félreértették Plinius és Varro szövegét, amikor ezt a műfajmegjelölést vélték felismerni az „enkyklios paideia” görög kifejezésben, mely nem jelentett mást, mint „általános műveltséget” (1. o.). A disszertáns ezzel szemben messzemenő, inkább a mai zöld ideológiával rokon fejtegetésekbe bocsátkozik az enciklopédia műfajának pliniusi „beteljesítéséről”: „Mi hát a *Naturalis Historia*? Természettudomány, természetrajz, természetfilozófia, thesaurus” – mindez egyszerre? – amely „élni tanít, valamennyi embert” – tehát az egész emberiséget, az akkorit vagy a mindenkit is? – „harmonikus szimbiózisban legtermészetesebb közegeivel, a természettel. Ennek feltétele pedig ennek a közegnek, ez esetben a rendezett világ, a kozmosz egészének a megismerése.” Nem tudható, milyen előfeltevés alapján az ember legtermészetesebb közege a természet, hogy ez időtlenül érvényes állítás-e, és miért éppen a tudomány vezetné rá az embert erre. Mindezt azonban nem fejti ki a folytatás, amely merészen meg is nevezi a tudományos kutatásnak a célját: „Ezt szolgálják a tudományos ismeretek, de csak olyan mértékben, amennyiben hozzásegítik a természet megismeréséhez, és ezzel a vele kongruens élethez.” (17. o.) Más Plinius-kutatók követhetőbb, történetileg jobban argumentált és bizonyított koncepcióját követve én inkább arra hajlok, hogy helyes az a meglátás, mely szerint *Naturalis Historia* természetfelfogása az *utilitas vitae*-n alapul, egyfajta civilizációs törekvésen, melynek szerves része Plinius

csodálata az emberi technika alkotásai iránt, például a római vízvezetékek, hidak és kikötők iránt.

Másutt a Plinius művének értékelésében megmutatkozó szaktudományos viták tudatos vagy tudattalan elhallgatása arra szolgál, hogy felstilizálja az értekezés tárgyát, retorikailag is megemelve Plinius érdemeit. Darab Ágnes Plinius-olvasata a monumentális mű ama 19. századi recepciójára hajaz, amelyre például Bernhardy 1865-ös értékelését vehetjük: „Eszert Plinius reflektált szellemiségű, s erkölcsi komolysággal és nemes lelkesedéssel viszonyul a természethez”.² Darab Ágnes disszertációjában egészében hiányolom a kritikai elemzői távolságtartást a tárgytól, melyet ismétlődően a tárgyalt szövegbe való reflektálatlan belehelyezkedés helyettesít. Csak néhány példát említve: Miután D. Á. megállapítja, hogy Plinius a heroikus emberi viselkedéssel rokon magatartást tulajdonít az oroszlának, tovább fűzi az analógiát: „Plinius oroszlánja olyan, mint Achilles, akinek a pusztta megjelenése is rettegést kelt” (137. o.), majd néhány oldallal később ezt a posztulált fikciót az aristotelési zoológia meghaladásaként interpretálja: „Plinius zoológiája tehát két irányban lépett túl Aristotelés szakkönyvein. Egyrészt a zoológiai sajátságok leírásáról áttevődött a hangsúly az állatok viselkedésében és életmódjában felfedezhető, illetve akként értelmezhető moralitásra.” (144. o.) Amellett, hogy nem argumentált, mennyiben lehet szó itt „meghaladásról”, e passzus olvasóját az is zavarba hozza, hogyan értse a helyesbítő állítást, az állatok viselkedésében „felfedezhető” (?) - „illetve akként értelmezhető” (?) „moralitásról”. Ugyancsak a disszertáció zoológiai fejtegetései között olvashatunk olyan értelmezhetetlen passzusokat, mely szerint a sztoikusok „az állatok irracionális” voltát hangsúlyozták volna. Mivel az anekdotákat a disszertáns gyakran egyszerűen újra elbeszéli, narrációja sokszor nem különíthető el a pliniusi narratívától, nem tudni, ki mit állít. Narratológiai elemzés helyett az újra elbeszélő annyira belép a vizsgált szövegbe, hogy az elbeszélést összekeveri egy feltételezett történettel, amit valóságnak tekint. Például az ilyen passzusokban: „Zeuxis szőlőfürtje megtévesztette ugyan a madarakat, de a festő az emberábrázolásban még nem jutott mestersége csúcspontjára. Megfestett ugyanis egy másik szőlőfürtöt is, amelyet egy fiú tart a kezében. A szőlőfürt ezen a képen is tökéletesre sikerült, madarak erre is rászálltak. A fiúról azonban maga Zeuxis mondta, hogy „ha őt is tökéletesen készítettem volna el, a madaraknak félniük kellett volna tőle.” „ 173. o.)

Anakronisztikusnak hangzik a 29. oldalon, hogy Plinius munkája „az antik művészettörténet legteljesebb összefoglalását tartalmazza”. A művészettörténet kifejezés itt teljesen anakronisztikus, s egy tudományos munkának nem szükséges Plinius érdemeit fölöslegesen superlativusokba csomagolni. Vagy ugyanitt azt a közismert megállapítást olvassuk, hogy a Laokoón szoborcsoport azonosítása nem lett volna lehetséges Plinius nélkül (Pl. NH 36, 37), ugyanakkor azonban nem említi a disszertáció, hogy éppen ez a szobor Plinius reputációjának már 1506-ban sokat ártott, amikor is kiderült, hogy állítása ellenére a szoborcsoport több darabból van összerakva, következésképpen talán Plinius tévedett, vagy pedig, mint először Cesare Trivulzio állította, egyenesen félre akarta vezetni az olvasóját annak érdekében, hogy fellendítse a szobor reputációját.³

² Idézi Thorsten Fügen: *Wissen, Kommunikation und Selbstdarstellung. Zur Struktur und Charakteristik römischer Fachtexte der frühen Kaiserzeit*, München 2009, 203. o.

³ Ld. Francis Haskell- Nicholas Penny: *Taste and the Antique*, New Haven-London 1994, 246.

Végezetül a tézisekben megfogalmazott eredmények utolsó passzusára reflektálok. „Végül, a *Naturalis historia* anekdotáinak többsége mind a mai formai kritériumokat, mind a szövegben életre hívott dialogikus természetüket illetően megfeleltethető egy André Jolles anekdota-definíciójából (*K.É: itt ismételtlen utalok arra, hogy Jolles nem tárgyalja az Egyszerű formák között az anekdotát!*) és Franz Rosenzweig anekdota-felfogásából építkező anekdotakoncepciónak. Az eltérés a narratív funkcióban van: Az antik anekdoták nem jellemeznek, hanem *exemplum*ként, vagyis a meggyőzés egyik retorikai alakzataként funkcionálnak.” (Tézis, 6. o.) Ezen eredményt nagyrészt ismerjük már a korábbi szakirodalomból, mert már Dalitsch és Grothe is arra az eredményre jut, hogy a görög anekdota jellemábrázolásával ellentétben a római anekdotának „moralizáló-patrióta” jelleget tulajdonított. (Grothe, 62. o.) A deklarált új tudományos eredményt azonban semmiképpen nem látom a disszertáció egészében bizonyítottnak, sőt bemutatottnak sem. Nem értelmezhető az a tézis, miszerint a római anekdota az anekdotának a zsidó hagyományban betöltött szerepével rokonítható lenne. Tudomásom szerint a Darab Ágnes által hivatkozott Franz Rosenzweig az anekdotát olyan irodalmi formának tekintette, amely a múltra irányuló bibliai elbeszélés egy eseményének egyfajta sajátos jelenlétet, jelenbeliséget képes kölcsönözni. Ezzel a funkcióval a pliniusi anekdota semmiképpen sem tűnik rokoníthatónak, és az sem bizonyított, hogy pusztán azért, mert a pliniusi *ars poetica* ambíciójában munkáltak a kora-császárkori Róma világhódító törekvései, ezért ez e tudós munkának a rómaiak műveltségében identitásképző funkciója lett volna.

Összegezve bírálatomat:

D. Á. kétséget kizáróan nagy tudással rendelkezik Plinius életművének, a *Naturalis Historia* filológiáját illetően ismeretei elismerendők, s múltbeli munkásságában mindenképpen méltánylandó teljesítménnyel járult hozzá a római tudományos irodalom fordításához és megismertetéséhez.

Nem tudom azonban elfogadni a disszertációt a következő okokból:

- az irodalomtudományos módszertana tisztázatlan, hiányos
- szemlélet- és érvelésmódja nem kritikai, stílusa a latin terminusok használata ellenére is a tudományos ismeretterjesztésé
- egyes passzusokban bizonyíthatóan nem eredeti a munka
- a kultúrtörténeti részek tudományos ismeretterjesztő jellege mellett az irodalomtudományi tárgyalásmód nem hoz számottevő eredményt.

A disszertáció nyilvános vitára bocsátását nem támogatom.

Budapest, 2019. Január 10.

Dr. Kocziszky Éva
Egyetemi tanár